

Ochranná výchova u mladistvých pachatelů trestných činů

(sociálně výchovné a psychologické aspekty)

Vratislava Černíková

Úvod

V historickém vývoji lidské společnosti lze sledovat vynakládané úsilí nalézt účinný způsob reagování společnosti na porušovatele zvyklostí, norem, hodnot – chráněných zájmů společnosti. Porušování chráněných zájmů společnosti se manifestuje různými formami sociálních deviací (diferenciované závažnosti) až po trestnou činnost. Hledání účinnější reakce společnosti na různé formy sociální deviace představuje uchopení problému v rovině *teoretické* a v rovině *aplikace teoretických poznatků v zacházení* (treatment) *s těmito jedinci*. Způsob reagování společnosti na závažné deviantní jednání mladé generace teprve dorůstající (vyvíjející se) do dospělosti má své zvláštnosti vzhledem k vývojové etapě mladého člověka; je zohledňován dosažený rozumový, citový, mravní vývoj jedince, osobnostní vyváženost, vyzrállost, sociální odpovědnost – úroveň socializace jedince, a to vzhledem ke kvalitě sociálního prostředí, ve kterém jedinec vyrůstal.

Sociálně deviantní chování mladého člověka (mladistvého v trestně právním vymezení) je vždy závažným problémem společenským, ale i individuálním. Mnohé vědní disciplíny se touto problematikou zabývají z hlediska svého předmětu zkoumání, jsou vypracovány různé teorie příčin (rizikových faktorů) delikventního jednání. Jsou známy nejfrekventovanější rizikové faktory vyskytující se v průběhu vývoje jedince. Kumulováním těchto faktorů v rodinném prostředí dochází k aktivizaci potenciálně rizikových faktorů, a to v jejich vzájemné podmíněnosti. Působení rizikových faktorů může vyvolat sociálně deviantní chování.

Usilujeme-li o účinnější *změny* v chování uvedených jedinců, bude třeba řešit otázku *včasnosti odborné intervence a širší palety možností – alternativ zacházení s jedincem*, zohledňující specifika vývoje jedince, včetně vývoje sociálně deviantního jednání.

1. Sociálně výchovné zacházení s mladistvým provinilcem

Ochranná výchova je jedním ze způsobů reakce společnosti na trestnou činnost nebo jinak trestnou činnost dětí (od 12. roku do dosažení 15. roku věku v době spáchání trestného činu) a mladistvých (od 15. roku do 18. roku).

Tento způsob reagování společnosti na trestnou činnost mladé generace teprve dorůstající (vyvíjející se) do dospělosti, který je součástí uceleného sankčního systému, podléhá *změně vývoje pojetí trestání a dosahování jeho účinnosti*, jež je prosazováno a promítá se do rekonfiguračních změn v trestním zákonodárství. V pojetí trestání vedle nezbytně přítomné odplatné funkce trestu je kladen důraz především *na regulativní – korektivní funkci trestu*, naplňovanou sociálně-výchovnými, léčebně-terapeutickými a sociálně-psychologickými prostředky působení. Vyšší účinnost reakce společnosti na trestnou činnost pachatelů je dosahována též stále šířeji uplatňovanou *individualizací trestního postihu a odpovídajícím diferenciovaným zacházením s pachateli*. Dále se začíná i u nás uplatňovat *restorativní* (obnovující) pojetí trestní justice (Válková a kol., 1998; Lortie a kol., 2000; Zezulová, 2000). Jedná se o obnovení pozitivních vztahů (narušených v důsledku konfliktu s trestním zákonem) a rozvíjení interakce jedince ve společnosti. Výše uvedené funkce trestu a pojetí trestní justice vytvářejí větší prostor pro individualizaci trestního postihu a diferenciované zacházení s pachateli, což by prioritně mělo platit u mladistvých pachatelů s ohledem na jejich vývojovou etapu, osobní vyzrálou, dosažený stupeň rozumového a mravního vývoje, sociální vnímavosti a odpovědnosti (tzv. relativní trestní odpovědnost, kterou je nutné posuzovat u mladistvých pachatelů). V restorativním pojetí justice je zohledněna adekvátněji oběť, její práva, potřeby a vytváření předpokladů pro urovnání vzniklého konfliktu mezi obětí a pachatelem trestného činu. Urovnáváním konfliktu a obnovováním vztahů se všechny zúčastněné strany učí, procházejí silným sociálním učením, které mladiství potřebují pro svůj vývoj do dospělosti a převzetí odpovědnosti za svůj život. Učí se dokonce i oběť, v mnohých případech získává novou zkušenost, i jiný pohled na mladistvého provinilce, který není člověkem jen ohrožujícím, je v něm i něco pozitivního. Pochopitelně to není v každém případě.

Mluvíme-li o trestně právní ochraně a zodpovědnosti dětí a mladistvých, musíme mít vždy na mysli zabezpečení takových podmínek a způsobů zacházení s dětmi a mladistvými *i v situaci konfliktu s trestním zákonem* (Voňková, 1999; Zákon č. 359/1999 Sb.; Vládní návrh, 2001), které by jedince pokud možno nestigmatizovaly, nepůsobily retardačně v procesu sociálního vyžívání do dospělosti. Je třeba respektovat (a využívat zacházení s nezletilci) v současné době bohaté poznatky společenských věd o sociálním vývoji mladého člověka, zohlednit a činit korekce poruchovosti sociálního vývoje, kterým jedinec prošel a preferovat v reakci na trestnou činnost nezletilého pachatele sociálně výchovná opatření, která mají výrazné sociálně integrativní cíle.

Reakce na trestnou činnost nezletilců si vyžaduje včasnost, důslednost, přiměřenost vzhledem k dosažené reálné úrovni vývoje jedince. Neposta-

čuje jen trest uložit, ale zabývat se mladistvým, a jeho konfliktem, a to obzvláště v případech, kdy právě „toto zabývání se“ (sociálně výchovné působení) kompenzuje poruchovost primárního sociálního zázemí. Tímto sociálně výchovným zacházením podněcujeme sociální vyzrávání jedince a jeho integraci do společnosti. V tom je spatřováno zlepšení účinnosti trestu, nikoli v jeho přísnosti (represivnosti), jak se lze poučit z historie trestu a trestání. Jsme velmi netrpěliví v očekávání změny, účinku trestu a dostatečně nezvažujeme, co všechno a jak dlouho působilo na nezletilce a jak hluboký individuálně negativní vliv to mělo a má ve směru jeho budoucnosti.

Dožadujeme se přísnosti potrestání, argumentujeme nárůstem kriminality a dalších sociálně negativních jevů nezletilců, ale mnohdy bez seriózní analýzy příčin. Nelze při vypracovávání preventivních aktivit pracovat jen s jevovou stránkou faktů, to je zavádějící postup „tíšíci pouze symptomy“.

Je třeba se zabývat analýzou změn ve výchovném klimatu sociálního prostředí (nejen primárního) v důsledku celospolečenských změn a procesů charakterizující postmoderní společnost. V těchto souvislostech je pak patrná složitost situace mladého člověka, zvyšující se nároky na něho, vzrůstající obtížnost integrovat se do společnosti, nalézat individualizovaný prostor pro seberealizaci s prosociálním zaměřením. (Černíková, 1997; Semrád, 1996; Sak a Semrád, 1997; Bouloc, 1998; Řezníček a Marešová, 1997; Dorotíková a kol., 2000; Gjuričová, 1999)

Nepřípravenost mladistvého na vývojové úkoly procesu sociálního integrování jedince do společnosti může vyústit v sociální problémovost, nedůvěru ve vlastní schopnosti, frustraci smyslu snažení, usilování... až selhání jedince. Je už teď patrné, že se budeme setkávat ve větší míře se sociálním selháváním nezletilců, a proto se jeví potřebná sociálně výchovná opatření, jejichž záměrem je jedince ze společnosti nevykloučovat, ale uschopňovat pro sociální interakci ve společnosti – integrovat do společnosti.

2. Ochranná výchova – sociálně výchovné a psychologické aspekty

Ochranná výchova je určitým druhem sociálně výchovného opatření. Jedinici, kterým je uložena, se dostávají do ústavní péče školských specializovaných výchovných zařízení.

V pojetí institucí ústavní péče ve světě došlo k významným změnám, které jsou podnětné i pro *ústavní péči* v ČR. Změny byly vyvolány složitostí, růzností výchovných problémů klientů (chovanců zařízení), ale též sociálně ekonomickými změnami, na které bylo nutno reagovat.

Změny v pojetí ústavní péče (Arieli, 1994; Boissier, 1994):

- *Cílem* poskytované péče je uschopnit jedince žít ve společnosti, *integrovat jedince do společnosti*. Díky tomuto záměru se opouští přísně organizovaná zařízení s přísným autokratickým řízením a uplatňují se

demokratické zásady organizování života, které dávají větší prostor pro osobní odpovědnosti klientů, sociálnímu učení, přičemž jde o *korektivní socializaci*.

- Orientace na poskytování *specializované, diferenciované péče*, dochází k specializaci v celé síti institucí ústavní péče. Dotváření této sítě je stále probíhající otevřený proces reflektující specifickou problémů přicházejících klientů. Tomu odpovídá i specializovaná profesní příprava personálu, která ovlivňuje vnímání prestiže pracovníků ústavů samotnou veřejností.
- *Kapacitní redukce zařízení* – orientace na specializovaná zařízení vyžaduje vytváření početně malých sociálních skupin klientů ze sociálně akceptujícím podpůrným zacházením, v nichž lze rozvíjet vztahy odpovídající struktuře malých sociálních skupin, kde rozvíjené vztahy, problémy a vzniklé konflikty lze využívat k sociálnímu učení, k učení se zvládat vlastní problém.
- Instituce ústavní péče se orientují *na otevřenost, opouštějí separaci*, izolaci a uskutečňují různou míru otevřenosti a spolupráce s širším sociálním prostředím. Různá míra otevřenosti směřuje k postupné integraci jedince do společnosti. K tomu slouží:
  - odstupňovaná volnost užívání aktivit v rámci zařízení, mimo zařízení,
  - zařízení „na půl cesty“,
  - provozování zájmových aktivit, kam přicházejí jedinci z běžného sociálního prostředí,
  - snahy rozptylovat homogenní problémové sociální skupiny za účelem sociální intervence, seskupovat je jen na velmi krátkou dobu,
  - *spolupráce s rodiči klientů*, se zájemci z širšího sociálního prostředí, např. s prarodiči, kamarády, učiteli, s cílem *vybavit je výchovnými kompetencemi* (vědomostmi, větší citlivostí chápat problém jedince a umět ho vést k sociálně vyzrálějšímu chování, např. problém agrese, závislosti, školních neúspěchů, . . .) u jejich dítěte. Učí rodiče zvládat problémy vzniklé v partnerském vztahu, které mají vliv na kvalitu péče o dítě.

Cílem vynakládaného úsilí získat rodiče ke spolupráci je též *nezbavovat je spoluodpovědnosti za další vývoj dítěte*. To předpokládá, aby se na rodiče nenahlíželo jako na viníky za problémovost jejich dítěte, neboť tento obviňující postoj nic neřeší v zájmu budoucího vývoje dítěte. Rodičům se musí stále zdůrazňovat potřebnost jejich péče, důležitost spojení jejich úsilí a úsilí instituce pro překonání obtíží jejich dítěte, mají-li na mysli jeho dobrý vývoj, štěstí a úspěch v životě. *Rodiče se stávají partnery instituce* ústavní péče, tím je umocněno výchovné působení. Kde rodiče mají zájem o dítě

a svůj zájem jsou ochotni a schopni do určité míry projevit v aktivní péči a zacházení s dítětem, tam se brzy projeví zlepšení dítěte. I když se rodiče nepodaří získat pro spolupráci, je třeba se o to vždy pokusit. Slouží k tomu:

- *Orientace na poskytování péče v přirozeném zázemí klienta* nebo ve formě ambulantní péče. Cílem je minimalizovat pobyt mimo přirozené prostředí klienta a předcházet zpřetrhání přirozených vazeb svěřeného dítěte. Ústavní péče se proměňuje v „centra péče“, kam dítě či rodiče docházejí nebo specializovaný pracovník centra dochází do rodiny, komunity.
- *Dislokace zařízení ústavní péče* respektuje nový způsob života institucí výchovné péče, *kdy je preferován spíše městský způsob života*, otevřený sociálním aktivitám v širším sociálním prostředí. Opouští se umísťování těchto zařízení na venkov do značné sociální izolace. Je to důležité z hlediska klienta – jeho pubertální nebo adolescentní vývojové etapy, pro kterou je charakteristická potřeba rozvíjení vrstevnických vztahů, potřeba sdružování. Výrazně se tak rozšiřuje sociální „pole“ působnosti.

Z výše uvedeného vyplývá různost druhů institucí „ústavní péče“ z hlediska specializace, z hlediska potřeby pobývání v instituci (internace), různost rozsahu sociální otevřenosti a způsobů spolupráce se sociálním prostředím klienta. Rozšiřují se možnosti, využívání a střídání forem poskytované péče (internátní, ambulantní, působení odborníka v rodinném prostředí). Narůstají požadavky na specializaci personálu a poskytovanou péči.¹

3. Ochranná výchova a její vykonávání v ČR

Pokud nezletilci byla uložena ochranná výchova za spáchaný trestný čin, stává se svěřencem – chovancem specializovaných výchovných zařízení ústavní výchovy. Nejprve prochází diagnostickým ústavem. Základní síť ústavních zařízení pro rizikové děti a mladistvé se nezměnila a zůstává stejná jako před rokem 1989. Dokonce nebyla uskutečněna v zákoně obsažená a plánovaná specializace zařízení ústavní výchovy. Bylo navrženo zřídit:

- diagnostické ústavy se zvýšenou péčí (pro nezletilce, u kterých se problémovost opakuje),
- výchovné ústavy s ochranným režimem (rovněž pro recidivu problému a obtížnost výchovného ovlivnění, např. opakované útěky ze zařízení),

¹Otázky a problémy ústavní péče, ústavní výchovy se v odborné literatuře vyskytují sporadicky a v dílčím pohledu. Výjimkou je práce Múhlpachra (2001), která je podnětná vnímáním sociálního kontextu vzniku institucí „internace“ ve filozofickém a historickém pohledu. Toto širší autorovo nazírání umožňuje sledovat proměnu forem (druhů) a účelu internace. Dále autor věnuje pozornost vývoji specializace funkcí jednotlivých institucí internace, na který se váže rozvíjení jejich profesionalizace. Vývojovou linii autor vedl až k současnému pojetí ústavní péče, prezentuje možnosti a limity těchto institucí v sociální reintegraci svých klientů. Uvedená publikace je významná uceleným pojednáním.

- výchovné ústavy s léčebným režimem.

Výchovné ústavy s ochranným režimem doposud nevznikly. Záměrem bylo poskytnut specializovanou výchovnou péčí recidivujícím mladistvým natolik odchylným, kteří nejsou „usměrnitelní“ v běžných typech ústavů. Standardní výchovné úsilí doposud jim poskytované není účinné.

Léčebně výchovný ústav vznikl zatím jeden, a to v roce 1992. Vzhledem k narůstající psychické a sociální problémovosti chování a poruchovosti osobnosti dětí a mladistvých přicházejících do ústavní péče je vzniklé zařízení kapacitně nedostačující, a to už od samého jeho vzniku.

Několik údajů o síti zařízení pro výkon ústavní a ochranné výchovy:

1. Výkon ústavní výchovy mládeže zajišťují:

Druh zařízení	Počet zařízení	Počet dětí
Dětské domovy	143	5 400
Internátní speciální školy		

2. Výkon ústavní výchovy nebo ochranné výchovy mládeže s poruchami chování zajišťují speciální výchovná zařízení (výchovné ústavy)

Speciální výchovná zařízení	Počet zařízení	Počet dětí
Dětské výchovné ústavy	54	996
Výchovné ústavy pro mládež		1 388

3. Diagnostické úkoly při výkonu ústavní výchovy a ochranné výchovy plní diagnostické ústavy

Diagnostické ústavy	Počet zařízení	Počet dětí
Dětský diagnostický ústav	8	Kapacita není uvedena, diagnostikování obvykle probíhá 6–8 týdnů
Diagnostický ústav mládeže	4	

Hlavní problémy, se kterými se současná ústavní péče potýká:

- nízká (nedostačující) kapacita všech zařízení ústavní výchovy v ČR,
- nedostatečná diferenciaci jednotlivých ústavů,
- malá míra individualizace v poskytování péče,
- velká zařízení, vysoký počet svěřenců v jednom zařízení,
- vysoký počet útěků ze zařízení,
- celková odtrženost ústavního prostředí od civilního, neústavního života (dáno i dislokací), malá míra sociální otevřenosti,
- při zacházení se svěřenci převažuje prvotně orientace pozornosti na jejich problémové stránky osobnosti,
- nedaří se žádat spolupráce s pracovníky sociálně právní ochrany dítěte a mládeže, nelze mluvit o kontinuální sociální péči,

- nedostatek zařízení pro postupné zařazování chovanců do společnosti – zařízení typu „domu na půl cesty“, nedostačující specializovaná profesní příprava výchovných pracovníků a jejich častá fluktuace,
- závažné finanční podcenění a nedocnění tak náročné, odpovědné preventivně výchovné práce, což v důsledcích zapříčiňuje fluktuaci, feminizaci, malý zájem absolventů pedagogických a filozofických fakult o profesní seberealizaci v systému speciálních výchovných zařízení. (Pilař, 1999)

Za nové, přínosné změny v práci výchovných ústavů jsou považovány tzv. výstupní programy. Do tohoto programu je klient zařazován na jeden až dva měsíce před ukončením ústavní výchovy. Před ukončením svěřenec opouští ústav na většinu dnů v týdnu a do ústavu přichází na vybrané programy, při kterých je možnost sledovat postupnou readaptaci v civilním životě a též ověřovat kvalitu „nově vzniklého pohledu“ na životní realitu.

Významnou alternativní formou ústavní péče je tzv. *sociální byt* (v jedné bytové jednotce běžného panelového domu) jako alternativní přirozené bydlení s maximem samoobslužných prvků, s možností sociální péče profesionálního výchovného pracovníka, který klienty navštěvuje, konzultuje s nimi problémy. Úkolem je napomoci řešit generační konflikty, které vznikají mezi rodiči a dětmi, kdy dítě se chce osamostatnit a dosáhnout prostoru pro individualizaci. Řešení problémů tohoto druhu si vyžaduje intenzivní práci s rodiči.

Bylo též zřízeno jedno *oddělení* výchovného ústavu *pro nezletilé matky*, kterým byla nařízena ústavní nebo ochranná výchova. V tomto zařízení je poskytována péče nezletilým matkám a jejich dětem. Výchovné působení se zaměřuje na pozitivní přijetí role matky, na převzetí odpovědnosti za péči o dítě a jeho vývoj. Vztah matka–dítě je důležitou motivací pro korekci chování klientek.

Jedinci, kteří opouští zařízení ústavní péče a nemají vhodné rodinné zázemí, do kterého by se mohli vrátit, se dostávají do vztahového a existenčního vakua. Pro tuto skupinu klientů jsou zřizovány tzv. *domy na půl cesty*. Je to určitá forma ubytování, kdy na určenou, omezenou dobu je poskytována strava a bydlení, na které klient určitou částkou přispívá. Personál jim napomáhá najít si vhodnou práci i trvalejší bydlení. S pobýváním v tomto zařízení je spojena nabízená možnost trávit volný čas nerizikově.

Alternativou k ústavní výchově dětí, u kterých je vývoj ohrožen selháním rodiny, je možnost svěřování těchto dětí do *péče profesionálních rodin*.²

²Tento postup se uplatňuje ve Švýcarsku. Jedná se o rodiny se zemědělskou usedlostí nebo řemeslnou výrobou, které žijí na venkově nebo v malých městech. Rodina spolupracuje se sociálním pedagogem – pracovníkem soudu v problémech adaptace svěřeného jedince.

Rizikové dítě je svěřeno na 12–18 měsíců do bezplatné péče vybraným, vyškoleným a průběžně kontrolovaným rodinám. V této době specializovaná služba (agentura) pracuje s rodinou na urovnání problému a napomáhá rodičům k převzetí rodičovské funkce, aby se dítě mohlo vrátit do rodiny. Uvedený model se ověřuje. Funkci odborné agentury by mohl sehrávat personálně rozšířený tým diagnostických ústavů.

V současné době se ve velkých městech nově zakládají „střediska výchovné péče pro děti a mládež“³, zkráceně nazývaná „Střediska mládeže“, která jsou specializovanými výchovnými zařízeními pro poskytování preventivní výchovné péče pro děti a mládež s negativními jevy chování, ale u kterých zatím nevznikly (nebo doposud nejsou známy) důvody pro uložení ústavní výchovy nebo ochranné výchovy. Začínají zde pracovat týmy odborníků, kteří se věnují nejen dítěti nebo mladistvému, ale i jeho rodičům, učitelům, případně jiným zájemcům, a to se snahou zvládnout výchovný problém. Pracují na teritoriálním principu a ve své působnosti se snaží ovlivnit širší sociální prostředí; sledovat problémy mládeže v konkrétním teritoriu a na základě poznání vyskytujících se problémů poskytnout preventivní výchovnou péči.

Cílem působnosti středisek mládeže je zachytit první signály problémů či potíží v procesu psychického vývoje jedinců, poskytnout jim radu nebo systematickou péči, a tím předejít vážným problémům, jakými jsou kriminalita, toxikomanie, psychické poruchy aj.

Střediska mládeže jsou specifickým zařízením v rámci prevence, která poskytují:

- ambulanci a internátní péči,
- poradenskou péči (dětem, rodičům, učitelům, širší veřejnosti),
- péči mladistvým alkoholikům a narkomanům (úzce spolupracují s příslušnými psychiatrickými odděleními a poskytují poradenské služby „odlěčeným“ pacientům),
- okamžitou pomoc v naléhavých případech, jako jsou krizové situace, selhání rodičovské funkce, reaktivní útky apod.,
- preventivní péči, jejímž cílem je zabránit deformaci v rozvoji osobnosti dítěte, které se nachází v nevyhovujícím či negativním prostředí,
- postpenitenciární péči, kterou lze spatřovat v pomoci při adaptaci a integraci po ukončení ústavní výchovy.

Střediska mládeže představují z koncepčního hlediska *přechod mezi nabídkou ambulantní péče, výchovným poradenstvím a ústavní péčí*. Poskytují

³Název Středisko výchovné péče pro děti a mládež je čerpán ze zákona č. 395/1991 Sb. a je zavádějí pro právní pohled na kategorii nezletilých, kde jsou rozlišovány děti (bez právní odpovědnosti) a kategorie mladiství (od 15–18 let) s právní odpovědností; pojem mládež v uvedeném zákoně se překrývá s pojmem mladiství v právním vymezení.

pomoc v případech, kdy rodina výchovu zanedbává a je zdrojem závažnějších problémů, které by se musely řešit ústavní péčí. *Střediska však rodinnou výchovu doplňují, podporují a korigují*, ale v žádném případě *ji nekonkurují a ani ji nenahrazují*. Střediska plní ve vztahu k rodině pouze podpůrnou funkci a rodiče zůstávají za výchovu zodpovědní i nadále. Specifickým cílem středisek je odborná pomoc při řešení aktuálních problémů klienta a snaha zmírňovat za účasti rodičů zátěž rodiny vyplývající z výchovných problémů. (Vocilka, 1996, 1997)

Vedle zařízení, které jsou školskými výchovnými institucemi, vznikají zařízení typu *komunitních center*, iniciovaná z podnětu Ministerstva práce a sociálních věcí (dále MPSV), občanských sdružení, ale i různých nadací v rámci rozvíjení sítě sociálně preventivních aktivit. Konkrétním příkladem je vzniklé pracoviště s názvem *Komunitní centrum KROK v Praze-Modřanech*, které je zaměřeno na sledování problémů dospívající mládeže a ohrožených dětí, s důrazem na teritoriální aspekt. (Ethum, 1995)

Všeobecným záměrem projektu *Komunitního centra KROK je přispět k rozvoji nových metod sociální pomoci ohroženým dětem a mladistvým a naplňovat tak program sociální prevence v ČR*. Součástí všeobecného záměru je *i aktivizace jednotlivých územně správních celků na řešení problémů prevence sociálně patologických jevů*.

Jednotlivé strukturální a funkční prvky Komunitního centra KROK:

1. Těžištěm systému je *klub*, který je pojatý jako *regionální komunitní centrum* nízkoprahového charakteru. Klub poskytuje strukturované programy pro určité věkové kategorie a sociální skupiny:
  - volnočasové programy zaměřené na věkovou kategorii 12–17 let, což představuje cílovou skupinu sociálně ohrožených dětí a mladistvých,
  - programy pro jiné biografické a sociodemografické skupiny (např. matky samoživitelky, důchodce apod.),
  - volné klubové zázemí pro „děti v ulicích“. Tato populace dětí a mladistvých je v pozici „návštěvníků“ a *volné klubové programy vytvářejí možnost pro zmapování dětí a mladistvých s životními obtížemi*.
2. S klubem je propojena *činnost konzultačního centra* – klubové programy tvoří pozadí pro utváření kontaktu s potencionální klientelou – s jejich životními obtížemi. Pracovníci konzultačního centra nabízejí podporu a odbornou pomoc při jejich řešení.
3. Činnost klubu, nabídka volnočasových aktivit vychází ze životního stylu a potřeb (poptávky) kontaktovaných skupin. *Terénní sociální pracovník* (streetworker) poznává potřeby a potíže kontaktovaných skupin v konkrétním sociálním terénu a tyto získané poznatky propojuje s činností klubu. Prostřednictvím klubové činnosti lze problémy jednotlivých sku-

pin mládeže blíže poznávat, rozšiřují se vzájemné kontakty, od kterých se odvíjí případná spolupráce

4. Dalším článkem Komunitního centra je sociální byt (viz výše).

4. Výzkumný záměr v oblasti ochranné výchovy

Na katedře kriminologie Policejní akademie ČR řešíme vědecko-výzkumný úkol s názvem *Právní, sociálně psychologické, pedagogické, léčebně-terapeutické aspekty ochranné výchovy a ochranného léčení*.

Pro vymezení výzkumného úkolu jsme vyšli z následujících poznatků:

Standardní preventivní postupy vycházejí z jevové, manifestující se stránky sociálně deviantního jednání a *ne ze stupně vývoje problému*. Existuje vysoké nebezpečí, pokud mezi deviantní čin a společenskou závažnost při jejich posuzování nevradíme *mysl činu, vývojovou zralost, analýzu situačních faktorů, podmínek*, nevolíme vhodné prostředky působení. *Širší zvažování otvírá cestu k alternativní socializaci jedince* a postihnutí problému ve vývoji dává možnost adekvátnější volby postupů, prostředků tak, aby došlo k takové změně chování jedince, která není jen formální, ale vyplývá z niternější proměny. Jedná se o individualizaci zacházení s jedincem (treatment), individualizaci trestního postihu.

Na základě analýzy soudních spisů o jedinci s uloženým ochranným opatřením retrospektivně sledujeme *rizikové faktory* vyskytující se ve vývoji jedince, které mohou mít významný vztah k sociálně deviantnímu vývoji. Analyzujeme zprávy z oddělení sociálně-právní ochrany, soudní znalecké posudky, zprávy z pedagogicko-psychologických poraden a ze vzdělávacích a výchovných institucí, které zkoumaný jedinec navštěvoval. Dále sledujeme účinnost uložených ochranných opatření a ověřujeme, zda jedinec nezrecidivoval. Jsme v etapě sběru a zpracování údajů pro statistické hodnocení. Z obsahové analýzy spisu máme zjištěny následující nejčastěji vyskytující se *rizikové faktory* zkoumaného souboru:

a) v rodině

- partnerské neshody ovlivňující kvalitu péče a pozornost věnovanou dítěti; dítě nevyrostá v prostředí stálém, pro něho srozumitelném, citově vřelém. Nejsou uspokojovány v dostatečné míře základní psychické potřeby, významné nejen pro dětství, ale aktuálně závažné po celý život člověka. Jsou obsaženy v koncepci psychické deprivaci. Jedná se o následující potřeby:
  1. potřeba náležité stimulace – stimulace individuálně přiměřené, aby se organismus dítěte mohl stát aktivním a vnímavým, potřebuje být zásoben podněty, přiměřenými množstvími, mírou a rozmanitostí;

2. potřeba smysluplného světa – přísun podnětů musí být dávkován, dítě musí vstupovat do světa krůček po krůčku, v podnětech musí být jistý řád, který je dítěti srozumitelný;
  3. potřeba životní jistoty založené na stabilním citovém vztahu (attachment), potřeba bezpečí;
  4. potřeba identity, nalezení vlastního místa ve světě, potřeba sociálního začlenění;
  5. potřeba životní perspektivy – potřeba otevřené budoucnosti; otevřená budoucnost je zdrojem naděje, uzavřená budoucnost naopak zdrojem zoufalství.
- nedostatek vzájemnosti, interakce,
  - nedostatek *vzájemně (emotivně) sdíleného* (obsahů zážitků) díky chudosti podnětů, přílišné zaměstnanosti rodičů nebo orientace na jiné oblasti života, než je výchova dětí a rodinný život,
  - rozvod rodičů; absence jedné z rodičovských rolí, zatížení výchovnou rolí jen jednoho z rodičů, zhoršení ekonomické situace rodiny, zmenšení možností trávit volný čas dle určité vlastní volby,
  - závažné onemocnění jednoho z rodičů spojené s invaliditou,
  - úmrtí jednoho z rodičů, tragické, náhlé úmrtí obou rodičů,
  - nezaměstnanost jednoho z rodičů nebo obou rodičů,
  - nekompetentnost ve výchovné rodičovské roli,
  - nízká vzdělanostní úroveň rodičů, hodnotově a sociálně chudé výchovné klima, uzavřenost vůči širším sociálně-kulturním vztahům, symbolům, hodnotám,
  - pobyt jednoho z rodičů ve vězení,
  - alkoholismus jednoho z rodičů.

b) ve škole

- retardace sociální vyzrálosti pro školu i po odložení školní docházky,
- výchovné, kázeňské problémy,
- vzdělávací problémy v důsledku sociální zanedbanosti, nízké úrovni sociální kultivovanosti,
- nízká úroveň hodnotového systému, duchovního bohatství (motivační chudost),
- nízká úroveň volního úsilí, volních vlastností,
- konflikty se spolužáky – hádky, praní se, agresivita, šikana,
- konflikty s učiteli, neakceptování učitelské autority, neplnění požadavků vyslovených učiteli,
- vzdělávací problémy v důsledku nižších intelektuálních schopností, nízké úrovni sociální kultivovanosti, nezájmu, časté absence – útěk od situace neúspěchu, od konfliktů se spolužáky, učiteli,

- opakování třídy, přeřazení do zvláštní školy často v důsledku výchovných problémů, sociální zanedbanosti a ne snížených intelektových schopností.

c) v osobnostní charakteristice

- silný individualismus, orientace na užívání si života, nerovnováha mezi tím, co si nárokuje, bere a co poskytuje (plní povinnosti, závazky, požadavky vázané na sebe), nedostatečně rozvinutá úroveň odpovědnosti za své chování, odmítání nesené odpovědnosti za své chování, únikové jednání – až infantilní, nadbytečné užívání obranných mechanismů,
- autoregulace nízká, heteronomní morálka,
- sebeobraz poruchový (mezery),
- psychopatické projevy osobnosti,
- psychopatologické charakteristiky psychiky.

d) v profesní orientaci

profesní orientace se zaměřuje na přípravu pro dělnická povolání, jde o učňovské školství stavební, zemědělské.

- kázeňské problémy ve škole, na internátě, neakceptování řádu školy, internátu,
- neplnění vzdělávacích úkolů, absence ve škole, které vedou k vyloučení z učiliště nebo k opuštění učiliště. K zanechání profesní přípravy převážně dochází v průběhu 1. roku – v prvních třech měsících.

Po opuštění učiliště následuje nezaměstnanost, která je důsledkem obtíží najít si práci vzhledem k nedokončené profesní přípravě, jde také o neochotu, nezájem pracovat vůbec.

Obstarávání si prostředků k obživě je řešeno mladistvými majetkovou trestnou činností (krádeže, krádeže vloupáním, ...).

e) v oblasti volného času a zájmů

- nevyhraněnost zájmové oblasti,
- zájmy pasivní, receptivní,
- úniky od povinností do oblasti volného, nestrukturovaného času,
- neakceptování povinností ve zvolené zájmové činnosti,
- členství v problémových partách, ve kterých je akceptován právě pro vlastnosti odmítané v institucích s formálně stanovenou organizační strukturou.

U jedinců zkoumaného souboru se velmi výrazně objevuje skutečnost, že v dokumentaci školní, sociálních pracovníků, odborně poradenských institucí, oddělení sociální a právní ochrany dítěte se objevují záznamy o sociální problémovosti jedince, *a přesto se nepodaří úspěšně tento proces zvrátit, kompenzovat, korektivně zvládnout*. Dokonce se ukazuje, že ani uložená ochranná

výchova, ochranné léčení a jejich vykonání nemění významně tento rozběhlý sociálně deviantní vývoj.

Domníváme se, že analýzou rizikových faktorů, které vystupují jako signály deviantního jednání jedince, při jejich včasné rozpoznání a odborném výchovném působení především pedagogů orientovaných na sociální problémy, můžeme přispět k účinnějšímu korektivnímu výchovnému zvládnutí sociálně deviantního vývoje dětí a mladistvých. Děti a mladiství, kteří páchají trestnou činnost, jsou zasaženi mnohými nedostatky postmoderního vývoje společnosti, ale především ve většině případů selhalo rodinné zázemí; výchovná péče, citový, mravní a sociální vzor pro vývoj dítěte. Zacházení s nezletilými pachateli musí být zaměřeno na *proces sociální korekce, a to je proces obtížný, náročný, složitý a jeho cíl není dosažen jen udělením sankce, jejím pouhým odpykáváním, i kdyby byla sebezpršnější.*

Literatura

- ARIELI, A. *Výchova mimo vlastní rodinu v členských zemích FICE (při UNESCO)*. Přehled mezinárodního sborníku. Praha: Fice (Federace dětských domovů v ČR), 1994, 269 s.
- BOISSIER, C. *Responsabilités juridiques et fonctions de l'aide signant et de l'auxiliaire de puériculture*. 2. vyd. Paris: Editions Lamarre, 1994. ISBN 2-85030-218-X
- BOULOC, B. *Pénologie (exécution des sanctions adultes et mineurs)*. 2. vyd. Paris: Dalloz, 1998, 454 s.
- ČERNÍKOVÁ, V. Společenské aspekty drogové závislosti. In ŠTABLOVÁ, R. a kol. *Drogy, kriminalita a prevence*. Praha: Policejní akademie ČR, 1997, s. 19–27. ISBN 80-85981-64-5.
- DOROTÍKOVÁ, S. a kol. *Naše dědictví*. K evropským myšlenkovým tradicím. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2000, s. 126–129. ISBN 80-7290-015-3.
- Ethum – bulletin pro sociální pedagogiku*, č. 10, 1995,
- GJURIČOVÁ, J. Aktuální stav a východisko ke snižování trestní činnosti dětí a mládeže. *České vězeňství*, 1999, č. 4, s. 15–18.
- JANOSZ, M. *La prévention de l'inadaptation sociale: approche dév loppementale*. Montreal: Les Presses de L'Université de Montréal, 123 s.
- KOVAŘÍK, J. K problematice sociálně patologických jevů a jejich příčiny u dětí a mládeže. *České vězeňství*, č. 4, 1999, roč. 6, s. 18–23.
- LORTIE, S., POLANSKI, M., SOTOLÁŘ, A., VÁLKOVÁ, H. *Soudnictví pro mladistvé v Kanadě a v České republice*. Příručky Ministerstva spravedlnosti České republiky, 2000, sv. 59.
- MAREŠOVÁ, A. *Sociálně patologické jevy u mládeže a návrh na opatření k omezení jejich vzniku*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1997. ISBN 80-86008-37-7.
- MATOUŠEK, O. *Ústavní péče*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995, 138 s. ISBN 80-85850-08-7.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Práce s rizikovou mládeží*. (Projekt LATA.) Praha: Portál, 1996.
- MÜHLPACHR, P. *Vývoj ústavní péče (Filozoficko-historický pohled)*. Brno: Masarykova univerzita, 2001. ISBN 80-210-2512-3.
- ONDREJKOVIČ, P. *Negatívne stránky individualizácie mládeže*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2000a. ISBN 80-88868-60-2.

- ONDREJKOVIČ, P. *O kriminalite mládeže* (Sborník z mezinárodní konference.) Bratislava: Ministerstvo vnitra Slovenské republiky, 2000b. ISBN 80-88893-65-8.
- ŘEZNÍČEK, M. *Prevence sociálních deviací*. Praha: Ethum, 1993.
- ŘEZNÍČEK, M., MAREŠOVÁ, A. *Sociálně patologické jevy mládeže a návrh opatření k omezení jejich vzniku*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1997, 154 s. ISBN 80-86008-34-7.
- SAK, P., SEMRÁD, J. *Diagnóza, prognóza a resocializace skupin mládeže ohrožených sociálně negativním vývojem*. (Sborník referátů z 1. semináře.) Praha: Policejní akademie ČR, 1997, 136 s. ISBN 80-82981-61-0.
- SEMRÁD, J. *Mládež a sociálně negativní jevy*. (Sborník referátů ze semináře.) Praha: Policejní akademie ČR, 1996, 126 s. ISBN 80-85981-22-X.
- SEMRÁD, J. *Výchova a kriminalita mládeže*. In *Mravní nemoci mládeže a jejich prevence*. Sborník příspěvků z 6. konference ČPdS. Brno: Konvoj, 1997, s. 79–84. ISBN 80-85615-70-3.
- VÁLKOVÁ, H., VOŇKOVÁ, J., SOTOLÁŘ, A. *Ohrožené děti a mladiství v současné a budoucí české právní úpravě*. *Právní rozhledy*, 1998, č. 12, s. 602–608.
- Vládní návrh zákona o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže*. Praha: Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna, 2001, pod označením 1017.
- VOCILKA, M. *Náplň činnosti středisek výchovné péče pro děti a mládež*. Praha: Tech-Market, 1996.
- VOCILKA, M. *Netradiční forma prevence poruch chování (Náplň činnosti středisek výchovné péče pro děti a mládež – 2. díl.)* Praha: Tech-Market, 1997.
- VOŇKOVÁ, J. *Právní ochrana dětí a mladistvých v České republice*. *České vězeňství*, č. 4, 1999, roč. 6, s. 26–31.
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí ve znění zákona č. 257/2000 Sb.*
- ZEZULOVÁ, J. *Trestní soudnictví nad mládeží z pohledu rekodifikace trestního práva v České republice*. In *Trestnoprávní ochrana a zodpovědnost dětí a mládeže*. Bratislava: Ústav štátu a práva Slovenskej akadémie vied. Generálna prokuratúra Slovenskej republiky, 2000, s. 41–48.

ČERNÍKOVÁ, V. *Ochranná výchova u mladistvých pachatelů trestných činů*. *Pedagogická orientace* 2002, č. 1, s. 99–112. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: PhDr. Vratislava Černíková, CSc., Policejní akademie ČR, Katedra kriminologie, p. p. 54, Lhotecká 559/7, 143 01 Praha 4